

Małgorzata Gajewska

"Społeczno-kulturowe konteksty tożsamości wschodniego i zachodniego pogranicza Polski",

Kultura i Edukacja nr 2-3, 187-191

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Irena Machaj, *Społeczno-kulturowe konteksty tożsamości wschodniego i zachodniego pogranicza Polski*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005, ss. 308.

Irena Machaj od kilku lat obserwuje rozwój społeczno-gospodarczy zachodniego i wschodniego pogranicza Polski. Autorka (jak i wielu innych¹ badaczy pograniczy) uważa, że różnice w tempie przeobrażeń pomiędzy obydwo badanymi terenami są bardzo wyraźne. Ziemie Zachodnie od początku transformacji, a co za tym idzie wraz z nowymi wyzwaniem w zakresie tworzenia państwa demokratycznego oraz gospodarki wolnorynkowej, wykazywały większą dynamikę rozwojową, co pozwoliło na tych terenach szybciej pokonywać dystanse wobec obszarów wysokorozwiniętych. Na wschodnim pograniczu Polski występują problemy z adaptacją nowych wymagań dotyczących rozwoju gospodarczego, wykazuje ono duże zapóźnienie w stosunku do pogranicza zachodniego. Zachodnie i wschodnie obszary Polski można przeciwstawiać. Ziemie Zachodnie w relatywnie bliższej perspektywie czasowej mogą pretendować do miana regionów wysokorozwiniętych. Natomiast wschodnie obszary Polski, nazwane są już dziś przez Grzegorza Gorzelaka „wschodnią ścianą płaczu” (s. 10).

Autorka stawia pytanie dotyczące uwarunkowań odmiennego tempa rozwoju obydwo pograniczy. Przyjmuje, że przyczyną mogą być różnice w tożsamości społecznej mieszkańców ziem

wschodnich i zachodnich, ponieważ podstawowy mechanizm odnajdowania się w nowych ramach i okolicznościach życia zależny jest istotnie od tożsamości społecznej mieszkańców. Praca powstała w wyniku analizy badań porównawczych, których celem była odpowiedź na pytanie: czy występuje odmiennosc w tożsamościowych mechanizmach adaptowania się mieszkańców obydwu pograniczy do gospodarki rynkowej i demokracji (s. 13)?

Już we wstępie książki Autorka wyjawia, iż wyniki przeprowadzonych badań ukazują takie odmiennosci, zaznaczając jednak, że badania nie mają reprezentatywnego charakteru i można je odnieść tylko do badanych populacji. Mogą jednak wskazywać na pewne ogólne tendencje występujące w mechanizmach tożsamościowych, które „zasadzają się na ustanawianiu świadomościowych relacji między jednostką a innymi, na budowaniu przez nią obrazu siebie, który jest w ścisłym powiązaniu z jej obrazem świata społecznego” (s. 14).

Rozdział pierwszy recenzowanego opracowania dotyczy kwestii metodologicznych. Autorka przyjmuje dwa założenia badań. Pierwsze: „wprowadzona w Polsce zmiana systemowa najsilniej dotyka przede wszystkim kulturowej sfery życia, a w jej obrębie tożsamości społecznej jednostki. Gwałtownie wprowadzone reformy gospodarcze oraz polityczne wymuszają modyfikację dotąd praktykowanych zachowań, działań i postępowania” (s. 20). Drugie: w związku z wdrożeniem mechanizmów transformacyjnych, jednostki mają problem z autopoimowaniem, co istotnie wpływa na kształtowanie ich tożsamości społecznej (s. 20). Dalsze rozważania pierwszego rozdziału dotyczą kierunku zmian przeobrażeń tożsamości społecznej Polaków. Jedną z ważniejszych hipotez wysuniętych przez Irenę Machaj powiada, że na terenach, które względnie dobrze funkcjonują w ramach gospodarki rynkowej, jednostki lepiej definiują siebie i łatwiej rozwiązują problemy tożsa-

¹ Pogranicza ze względu na swoje specyficzne położenie, a także jako swoiste zjawisko społeczno-kulturowe są często przedmiotem analiz wielu badaczy życia społecznego. Współwystępowanie odmiennych kultur, przenikanie wartości, wielorakość tradycji i wiele innych elementów inspiruje socjologów do zajęcia się nimi. Pograniczami zajmowali się między innymi: Grzegorz Babiński, Leszek Gołdyka, Jacek Leoński, Stanisław Lisiecki, Bogdan Jałowicki, Zbigniew Kurcz, Irena Machaj, Marian Malikowski, Andrzej Sadowski, Andrzej Sakson, Jerzy Smolicz, Marek S. Szczyński, Robert Woźniak.

mości społecznej. Natomiast wśród mieszkańców na terenach, gdzie występują problemy z adaptacją rozwiązań wolnorynkowych, występują także trudności w definiowaniu „ja” oraz komplikacje w poszukiwaniu dla siebie najbardziej dogodnych rozwiązań bytowych, w powiązaniu z aktualnymi strukturami społeczno-kulturowymi. W rozdziale pierwszym Autorka prezentuje również obie badane populacje. Wschodnia próba objęła badaniem osoby dobrane w sposób celowo-losowy, z terenów w promieniu 70 km od Chełmna i łącznie wyniosła 608 osób. W zachodniej próbie, również dobranej w sposób celowo-losowy, uczestniczyło 295 osób z terenów zakreślonych promieniem 70 kilometrów od Zielonej Góry. Obie próby zostały poddane badaniu w tym samym czasie (2000 rok) i za pomocą tego samego narzędzia, jakim był kwestionariusz wywiadu („Ja – Polska – Unia Europejska”). Kolejnym istotnym fragmentem tego rozdziału jest prezentacja obu badanych prób według: płci i wieku, wykształcenia i miejsca zamieszkania. Ze względu na porównawczy charakter badań istotny był fakt, by cztery kontrolowane parametry społeczno-demograficzne wykazywały jak największe podobieństwa.

Następny rozdział to teoretyczne rozważania dotyczące różnych aspektów tożsamości społecznej jednostki. Autorka przedstawia wielorakie przejawy autodefiniowania podmiotów społecznych. Przyjmuje, że wyobrażenia aktora życia społecznego o sobie zawsze są sprzężone z wiedzą o innych aktorach. Cała wiedza o nas zbudowana jest z porównań pomiędzy „nami” a „nimi”. Uważa za Annę Kwiatkowską, że układem odniesienia dla porównań między własną osobą a innymi ludźmi nie są enigmatyczni „inni”, lecz „inni”, o których jednostka może powiedzieć „my”, czyli własna grupa odniesienia (s. 50). W rozdziale tym Autorka ponadto rozważa umiejscawianie się jednostki w otoczeniu społecznym za pomocą dwóch kryteriów: podobieństwa i przynależności. I tak: „iden-

tyfikacja oparta na przynależności oznacza utożsamianie się z kolektywem ze względu na ową całość społeczną. Natomiast identyfikacja oparta na podobieństwach jest utożsamianiem się podmiotu z elementami danej kategorii społecznej, która potencjalnie może się przekształcić w grupę ze względu na cechy podzielane przez jej elementy” (s. 54). Pod koniec rozdziału drugiego poddane są analizie koncepcje „my” – to, jakie kryteria stosuje jednostka w konstruowaniu swojej tożsamości. Czy jest to (za Marią Jarymowicz): „my” grupowe, „my” kategoriale czy „my” atrybucyjne (s. 65).

W rozdziale trzecim, dotyczącym historycznej i społeczno-kulturowej odmienności wschodnich i zachodnich obszarów Polski, Irena Machaj poddaje analizie obydwie pogranicza, uwzględniając wiele aspektów składających się na ich odmienność. Duży nacisk Autorka kładzie na kontekst historyczny definiowania tożsamości jednostkowej. Zwraca uwagę, że zachowanie ciągłości historycznej na obszarach wschodnich i jej przerwanie na Ziemiach Zachodnich, miało istotny wpływ na sposób autodefiniowania jednostek obydwu pograniczy. Ponadto Autorka dokładnie analizuje różnice pomiędzy pograniczami według zakresów wyszczególnionych przez Jerzego Bartkowskiego: poziomu infrastruktury, sieci transportu, dostępu do środków komunikowania społecznego oraz wykształcenia; sfery zachowań ekonomicznych i form jej aktywności; integracji lokalnych zbiorowości, odmienność więzi społecznych i obywatelskich; kultury politycznej, samorządności, aktywności oraz demokracji lokalnej (s. 76).

Rozdziały od czwartego do dziewiątego to analiza materiałów empirycznych. Autorka konsekwentnie trzyma się przyjętych założeń i rozwiązań teoretyczno-metodologicznych. Rozdział czwarty i piąty poświęcone są sposobom autorozpoznawania mieszkańców obydwu pograniczy w kwestii podobieństwa i przynależności, z zastosowaniem rangi trzech form „my”: grupowego,

kategorialnego i atrybucyjnego. Prezentacja wyników dowodzi, iż mieszkańcy zachodniego pogranicza częściej stosują w definiowaniu siebie formę kategorialną, co może świadczyć o bardziej realistycznym autorozpoznawaniu w odniesieniu do kontekstu społeczno-kulturalnego. Wśród mieszkańców wschodniego pogranicza autorozpoznanie przebiega najczęściej w kategoriach atrybucyjnych, co może dowodzić o bardzo silnym oddziaływaniu standardów kulturowych i osłabieniu wpływu struktury społecznej na sposoby konstruowania układów poznawczych rzeczywistości.

Kolejny rozdział (szósty) dotyczy definiowania przez mieszkańców pogranicza wschodniego i zachodniego innych aktorów życia społecznego. Rozdział ten podejmujący kwestię pojmowania sąsiadów odmiennych etnicznie i narodowo jest studium sposobu rozpoznawania sąsiadów² i przypisywania im cech. Badania empiryczne pokazały, że na wschodnim pograniczu ponownie zachodzi tendencja do stosowania w pierwszej kolejności atrybucyjnej formy „my”. Mieszkańcy zachodniego pogranicza za najbardziej istotne w definiowaniu „innych” uznają walory kategorialne, takie jak: wygląd zewnętrzny, pozycję ekonomiczną, zawód i charakter pracy, stosunek do religii. Pogranicze wschodnie znów zatem ukazuje się jak takie, na którym silny wpływ na sposób interpretacji rzeczywistości mają kulturowe wzory. Autorka w związku z tym wyróżnia dwa sposoby rozpoznawania sąsiadów innych etnicznie: na wschodzie: kulturowo-strukturalny, na zachodzie: strukturalno-kulturowy.

W rozdziale siódmym, dotyczącym zakresłania granic „my” w tożsamości społecznej uczestników badań, pojawia się kwestia sposobu ujmowania odrębnych narodowo i etnicznie w kategoriach

„inności” i „obcości”. Interesujące jest spostrzeżenie, że w identyfikacjach mieszkańców zachodniego pogranicza sąsiedzi częściej pojmowani są w kategoriach „inni”, a na wschodnim pograniczu zazwyczaj stosowana jest kategoria „obcy”.

Rozdział ósmy dotyczy pojmowania statusu cudzoziemca przez mieszkańców obydwu pograniczy, przyznanego im „prawa do robienia zakupów, kupowania samochodów, ziemi/działek, budowania domów/ kupowania mieszkań, prowadzenia działalności gospodarczej na terenie Polski, zakładania własnych firm w Polsce, zakładania firm we współpracy z Polakami, zatrudniania się w polskich firmach, kierowania polskimi firmami i zwiedzania Polski” (s. 210–211). Kolejny raz wyniki badań wskazują na odmienne rozumienie tych samych problemów. Pogranicze zachodnie jest bardziej „otwarte” i tolerancyjne w stosunku do cudzoziemców, wschodnie prezentuje model konserwatywny z tendencją traktowania cudzoziemców jako „obcych”.

Ostatni, dziewiąty rozdział odnosi się do sposobu pojmowania pozycji Polaka i pozycji Polski w kontekście Unii Europejskiej. Wnioski przedstawione przez Autorkę ponownie potwierdzają odmiennosc w sposobie widzenia tych samych zagadnień. Mieszkańcy zachodniego pogranicza wykazują „świadomościową otwartość zarówno na przekształcenia państwa w kierunku jego lepszego urządzania, jak i przeobrażania się samych Polaków. Polegają one na generalnym upodabnianiu się do zachodnich Europejczyków” (s. 284). Wśród mieszkańców wschodniego pogranicza procesy przystosowawcze do nowych warunków przebiegają wolniej, mniej powszechne są postawy innowacyjne, a „świadomość społeczna mieszkańców zawiera rozwinięty komponent moralno-kulturowy” (s. 286).

W zakończeniu Autorka jeszcze raz podnosi kwestię odmienności obydwu społeczeństw. Rozpoznawanie siebie wśród jednostek wschodniego

² Autorka w swoich badaniach poddała analizie odniesienia do: Żydów, Białorusinów, Niemców, Romów, Ukraińców i Rosjan.

pogranicza ma silne podłoże w wartościach kulturowych o moralnej wymowie. Taki sposób auto-rozpoznawania może być powodem problemów z przystosowaniem się do nowych reguł gry. Tradycjonalizm widoczny zarówno w pojmowaniu siebie, jak i innych niejako „przeszkadza” i utrudnia wdrażanie mechanizmów wolnorynkowych, co istotnie może odbijać się na rozwoju gospodarczym wschodniego pogranicza. Autorka jednak wskazuje pewne symptomy procesów rekonstrukcji tożsamości, które mogą być zapowiedzią bardziej otwartej postawy wobec zmian. Z kolei mieszkańcy zachodniego pogranicza „w oglądzie własnym lokalizują siebie w obrębie tych segmentów struktury społeczno-zawodowej, ekonomicznej, i terytorialnej, które dobrze sobie radzą w kapitalistycznej i demokratycznej rzeczywistości Polski, które są beneficjentami transformacji systemowej” (s. 266). Takie autodefiniowanie ułatwia życie w dynamicznej i wolnorynkowej przestrzeni społeczno-gospodarczej, gdzie priorytetem jest awans społeczny silnie powiązany z pożądanymi u jednostek cechami, takimi jak otwartość, innowacyjność, przedsiębiorczość itp. Korzeni w takim pojmowaniu siebie poszukuje Autorka w kontekście historycznym, przywołując słowa Zygmunta Dulciewskiego: „Ludzie, którzy udali się na zachód w pierwszych powojennych latach osadnictwa, wykazywali bardzo dużo energii, inicjatywy, pomysłowości i zapału. Można powiedzieć, że w wielu pionierach osadnictwa obudziły się jakieś uspione poprzednio siły, że znalazły rozwoju tkwiące w nich ukryte talenty. Podejmowali z dużym powodzeniem prace w nieznanym sobie przed tym zawodach, działali na różnych odpowiedzialnych stanowiskach, brali na siebie obowiązki, o których nawet nie śnili, że zdołają im podołać. Mówiliśmy, że Ziemia Zachodnie stały się ziemiami ludzi awansujących” (s. 266). Można przypuszczać, że właśnie transformacja ujawniła i zaktywizowała te cechy jednostek, które zostały

uformowane wcześniej i które jednoznacznie ułatwiają funkcjonowanie w zmiennej społecznie rzeczywistości.

Praca Ireny Machaj to z pewnością pozycja ważna i wartościowa. Książka zapewne zainteresuje wszystkich badaczy życia społecznego, gdyż zawiera interesujące treści związane z przeobrażeniami społeczności wschodniego i zachodniego pogranicza po 1989 roku. Na największe uznanie zasługuje część empiryczna ze względu na porównawczy charakter badań. Interesujący jest sposób prezentacji danych. Autorka, tworząc typologie według wcześniej przyjętych kryteriów, stosuje je przy analizie danych empirycznych. Takie podejście czyni rozprawę przejrzystą i komunikatywną dla czytelnika. Irena Machaj wykazuje, że badanie tożsamości jednostek może wspomagać wyjaśnianie zjawisk społecznych i wskazywać ewentualne kierunki przeobrażeń mechanizmów tożsamościowych badanych osób w powiązaniu z kontekstem społeczno-kulturowym. Autorka stawia w zakończeniu ciekawe pytanie, które może stać się przyczynkiem do dalszych badań obydwu pograniczy: „Czy społeczeństwo Ziem Zachodnich wykazuje symptomy anomii społecznej?” (s. 291). Dynamika rozwojowa zachodniego pogranicza w odniesieniu do wschodniego może być rozpatrywana nie tylko jako cecha pozytywna. Należy pamiętać, że aktywność, podmiotowość oraz jednostkowa elastyczność adaptacyjna w obliczu rozchwiania norm i wartości powstałych w wyniku mechanizmów transformacyjnych, sprzyjają również anomii społecznej (s. 291). W związku z tym, być może powolny rozwój wschodniego pogranicza, które jest silnie osadzone w kontekście kulturowym, może okazać się „lepszy” w dalszej perspektywie. Próba odpowiedzi na te pytania, może być wyzwaniem nie tylko dla socjologów, ale i reprezentantów innych dyscyplin naukowych.

Wyniki badań Ireny Machaj wzmacniają hipotezę mówiącą, że tożsamość istotnie wpływa na

rozwój społeczno-gospodarczy. Na rzecz tej hipotezy przemawiają wyniki badań przeprowadzonych wśród mieszkańców wschodniego i zachodniego pogranicza Polski. Hipotezy tej jednak oczywiście w pełni nie uzasadniają. Można zatem spojrzeć na recenzowaną pracę, uwzględniając bardziej ogólną perspektywę i w konkluzji powiedzieć, że może być ważnym głosem w dyskusji na temat związków tożsamości z rozwojem społeczno-gospodarczym.

Małgorzata Gajewska

Profesor Karol Klemens Poznański – historyk oświaty i wychowania, pedagog. (W siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin)

„Nauka jest tylko pewną postacią sumiennego życia.”

Stanisław Brzozowski

W bieżącym roku Profesor Karol Klemens Poznański ukończył 75 lat. W 2006 roku minęło także 45 lat od uzyskania przez Niego stopnia doktora, a w 2005 roku obchodził 50-lecie pracy zawodowej¹.

W okresie tym zasłużył się jako wytrawny badacz, pedagog i organizator życia naukowego. Podkreślić trze-

ba, że wszystkie te obszary Jego działalności uzupełniają się nawzajem.

Biografia Profesora jest pod wieloma względami wyjątkowa, trudna i nietypowa, ale i zarazem typowa, znamienna, jak biografie osób, którym dane było doświadczyć koszmaru II wojny światowej, a następnie przeżyć wszystko to, co niesło życie społeczno-polityczne i kulturalne w Polsce w II połowie XX wieku².

Urodził się 14 lutego 1931 roku w Żarkach, w powiecie zwierzciańskim, należącym do województwa kieleckiego³. Do szkoły powszechnej uczęszczał w rodzinnej miejscowości. Kiedy wybuchła wojna, Żarki znalazły się w Generalnym Gubernatorstwie. Jak wspomina Profesor, wówczas zapanował terror⁴. Po zajęciu budynku szkoły przez Niemców nauczanie odbywało się w pomieszczeniach zastępczych, bez własnych sprzętów, biblioteki i pomocy naukowych.

Często zamiast lekcji zbieraliśmy i suszyliśmy ziola albo pracowaliśmy w polu przy pielieniu, okopywaniu, żniwach i kopaniu rowów przeciwczołgowych – wspomina Profesor⁵.

Szkołę średnią ukończył także w rodzinnym mieście, tj. w Gimnazjum i Liceum Koedukacyjnym im. Tadeusza Kościuszki⁶. Studia wyższe podjął w 1950 roku na Katolickim Uniwersytecie Lu-

² Profesor niezwykle interesująco opisał czasy swego dzieciństwa i młodości w swoich wspomnieniach. Do tego pokolenia historyków wychowania obok Profesora K. Poznańskiego należy zaliczyć Profesora Józefa Miąso i Stanisława Litak. Obydwaj studiowali na KUL-u historię. J. Miąso odbył na KUL-u w l. 1950–1953 studia historyczne I stopnia, S. Litaka uzyskał w 1956 roku magisterium

³ Rodzeństwo Profesora: Jerzy, Jan i Dorota.

⁴ Wspomnienia.

⁵ Ibidem.

⁶ Do szkoły średniej miał iść do Częstochowy. Jednak władzom miasta Żarek i rodzicom udało się założyć gimnazjum i liceum. Sporo informacji biograficznych [w:] K. Poznański, *Pierwsze lata Państwowego Gimnazjum i Liceum Koedukacyjnego im. Tadeusza Kościuszki w Żarkach (1945–1949)*, Żarki 2000.

¹ Tekst został opracowany na podstawie materiałów (Autoreferat, Wspomnienia – autobiografia, wykazy publikacji, odpisy różnych dokumentów) uzyskanych od Prof. K. Poznańskiego – materiały w posiadaniu autorki, oraz K. Poznański, *Pierwsze lata Państwowego Gimnazjum i Liceum Koedukacyjnego im. Tadeusza Kościuszki w Żarkach (1945–1949)*, Żarki 2000 i publikacji naukowych.